

NOTE DE LECTURĂ *

DE

D. M. PIPPIDI

11. ÎN JURUL DECRETULUI PENTRU EPINIKOS

Recitind ediția inscripțiilor din Samothrake îngrijită de P. M. Fraser (*Samothrace*, II, 1, 1960; cf. *Dacia*, N.S., V, 1961, p. 597—600), cad peste o frază din decretul pentru Epinikos, guvernatorul ptolemaic al Maroneii¹, reprodusă de învățatul englez fără observații și care, cel puțin într-un loc, mi se pare susceptibilă de o lectură diferită. E vorba de rîndurile 31 urm., în care Fraser recunoaște cu dreptate o înlesnire făcută de guvernator samothracienilor într-o împrejurare despre care nu ni se dau amănunte: « among Epinikos' benefactions to the city is the gift — whether personal or official we cannot tell — of money free of interest for the purchase of wheat »². În ediția Bakalakis-Scranton, textul sună în acest loc: π[ρ]εσβ[ε]ίας τε ἀποσταλείσης πρὸς αὐτὸν ἐδάνεισεν χρήματα ἄτοκα εἰς σι[τ]ηρ[έ]σι[ον] ἐν καιροῖς ἀναγκαίοις, ceea ce, dacă înțeleg bine, vrea să spună altceva, cel puțin în forma în care a fost restituit. Într-adevăr, σιτηρέσιον, după cîte știu, nu înseamnă « rezerve de grîne, stocuri constituite pentru a evita o foamete », ci « alocație în grîne sau în bani », de unde « soldă » sau « indemnizație de deplasare »³. O traducere corectă ne-ar duce deci spre o interpretare diferită a rîndurilor avute în vedere de Fraser, și totuși comentariul acestuia mi se pare corect. Sensul general al frazei, și mai ales cuvintele: ἐν καιροῖς ἀναγκαίοις nu lasă îndoială asupra faptului că suma împrumutată de Epinikos servise la constituirea de rezerve, într-un moment cînd

* Primele serii ale acestor însemnări au apărut în Studii Clasice VII, 1965, p. 319—332 și VIII, 1966, p. 231—246.

¹ Descoperit în ajunul celui de-al doilea război mondial și publicat de G. Bakalakis și R. Scranton, în *AJPh*, LX, 1939, p. 452; cf. J. și L. Robert, *RÉG*, LII, 1939, p. 298; P. Roussel, *BCH*, LXIII, 1939, p. 133—141; M. I. Rostovtzeff și Ch. B. Welles, *AJPh*, LXI, 1940, p. 207—208. Altă literatură la H. Bengtson, *Die Strategie in hellenistischer Zeit*, III, München, 1952, p. 183, n. 1.

² *Samothrace*, II, 1, p. 11.

³ LSJ dau ca sens (s.u.): « provision-money, allowance, pension », și trimit la Xenofon, *Anab.*, VI, 2, 4: οὐ πειρῶνται (οἱ στρατηγοὶ) ἡμῖν ἐκπορίζεν σιτηρέσιον; cf. Demosth., IV, 28: δέκα τοῦ μηνὸς ὁ στρατιώτης δραχμὰς σιτηρέσιον λαμβάνει. .

pentru un motiv sau altul aprovizionarea insulei era dificilă. Dacă-i așa, e nevoie ca lectura primilor editori să fie corectată, și anume într-un fel ce mi se pare deopotrivă lesnicios și convingător: în loc de σι[τηρ]έσι[ον], propun deci să se citească: σι[του παράθ]έσι[ον], și trimit pentru comparații la decretul olbian în cinstea lui Protogenes (IPE I², 32, r. 25 urm.: οἰουμένου τοῦ δήμου παραθέσθαι σῖτον ἱκανόν κτλ.) și la scrisoarea lui Antigonos către locuitorii din Teos-Lebedos, în cuprinsul căreia παραθέσις și παραθέσθαι apar în numeroase rînduri, în contexte similare ⁴.

12. INSCRIPTIE GREACĂ DIN COLECȚIA MARCU BEZA

Cu ani în urmă, moștenitorii regretatului Marcu Beza, multă vreme consul al României la Ierusalim, ofereau spre cumpărare Muzeului Național de Antichități o plăcuță cu inscripție greacă achiziționată de dispărut în timpul petrecut în Palestina (despre activitatea lui Beza ca explorator al arhivelor locale și cercetător al relațiilor dintre Principatele Românești și Țara Sfântă de-a lungul veacurilor, ne informează cartea lui *Urme românești în Răsăritul ortodox*, publicată în 1935). Pentru un motiv sau altul, inscripția n-a fost achiziționată de Muzeu și cred că se găsește și astăzi în posesia familiei, împrejurare pe care țin s-o relev, întrucît documentul a reținut în mai multe rînduri atenția specialiștilor între care domnește convingerea că *s-ar găsi încă în țara de origine*. Textul, pe care am avut prilejul să-l văd, are următorul cuprins: καὶ τούτην τῆς τ(ὸν) ὑδάτων μηχανῆς ὁ λαμπρ(ότατος) πατήρ Ἰλαρίων ἐφεῦρεν ἄρετῆν, din care se înțelege că puținele cuvinte aveau ca scop să perpetueze meritele «părintelui Hilarion» în instalarea unei conducte de apă, sau în construirea unui dispozitiv de irigație mai mult sau mai puțin complicat. Oricum vor fi stat lucrurile cu născocirea lăudată, notez că textul nu-i inedit. Copiat de Moses Schwabe în vremea cînd Beza se găsea la Ierusalim, documentul a fost editat de epigrafistul israelian în 1942, într-o publicație în limba ebraică. De-atunci, căutînd să facă cunoscute cercetările compatriotului și înaintașului său, B. Lifshitz a revenit asupra lor într-o serie de *Note de epigrafie greacă* publicate în *Revue Biblique* ⁵. Și mai de curînd, Jeanne și Louis Robert, semnalînd publicația lui Lifshitz și oprindu-se și dinșii asupra inscripției din colecția Beza, fac presupunerca că placa pe care e gravat textul, și care e *găurită la mijloc*, ar fi încadrat gura conductei. Cît privește pe «preacinstitul părinte Hilarion», sîntem îndemnați să credem că titlul lui n-ar fi fost religios și că e vorba de o demnitate civilă, des înlînită sub Imperiul tîrziu ⁶.

13. TOMITANA ITERUM

O lectură atentă a cărții lui Iorgu Stoian, *Tomitana* (București, 1962), revelă multe lucruri, și nu toate îmbucurătoare. Despre unele a fost vorba în *Notele epigrafice* ale lui I. I. Russu publicate în volumul precedent al revistei (p. 221—225);

⁴ *Syll.*³, 344. Cf. decretul histrian publicat în *Studii Clasice*, VII, 1965, p. 186, r. 5—6, și inscripția din Messene la An. Orlandos, *Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*, 1963, p. 91, cu observațiile soților Robert, *RÉG*, LXXVII, 1964, p. 169.

⁵ 1963, p. 255—265.

⁶ *RÉG*, LXXVII, 1964, p. 231.

cu altele ne vom ocupa în viitor, în şirul acestor însemnări, *quodsi uita suppeditet*. Astăzi aş vrea să atrag atenţia asupra tratamentului de care are parte, în lucrarea amintită, o inscripţie din Tomis publicată la sfîrşitul secolului trecut de Tocilescu şi de-atunci în mai multe rînduri reeditată şi comentată. E vorba de regulamentul faimos al cultului Zeilor din Samothrake, păstrat într-o formă fragmentară şi, din această pricină, nu întotdeauna corect înţeles⁷. Printre cei care i-au acordat atenţia lor de-a lungul timpului se numără epigrafişti de seamă, de la Theodor Gomperz şi Ludwig Ziehen pînă la Pierre Roussel şi Louis Robert. S-ar putea deci crede că textul nu mai prezintă taine, cel puţin în partea-i conservată, şi așa-mi închipuiau şi eu, înainte de a fi căutat să-mi lămurească unele nedumeriri recurînd la luminile ultimului editor. De lămurit, n-aş putea spune că m-am lămurit. În schimb, am aflat pricini de îndoieli faţă de anume cunoştinţe de limbă greacă (ca să nu zic de epigrafie greacă), cu care eram deprins din tinereţe şi pe care le regăsesc triumfător călcate în picioare.

Las la o parte chestiunea de a şti dacă puţinele cuvinte păstrate în coloana din stînga fac parte dintr-un decret al poporului, ceea ce ar îndreptăţi clasarea fragmentului printre documentele menite să illustreze funcţionarea organelor deliberative la Tomis. Cu Adunarea poporului tomitan, cum crede Stoian, hotărîrea nu mi se pare că ar avea legătură, cuvîntul δῆμος din r. 3 putîndu-se tot atît de bine raporta la ansamblul membrilor asociaţiei de la care emană decretul⁸. Dar nu de aceasta e astăzi vorba. Mai curînd aş vrea să atrag atenţia asupra propunerii de întregire a rîndurilor 2—3, așa cum figurează în *Tomitana*, şi care, nesocotind reticenţele lui Ziehen (mulţumit să citească aci: ... εἰκόνα χαλκῆν ἐν τῷ ἱερῷ...), adaugă la conjecturile epigrafistului german: [τῶν μυστῶν θεῶν]. Statuia în chestiune (dacă de statuie e vorba) ar fi urmat deci să-şi găsească locul ... ἐν τῷ ἱερῷ τῶν μυστῶν θεῶν: dar ce înseamnă aceste cuvinte ne-am putea întreba mult şi bine, dacă nu ne-ar spune-o editorul: «în templul zeilor îndurători» (p. 77). Aşa să fie oare? Să fie μυστῶν un adjectiv şi, admitînd chiar că ar fi adjectiv, să însemne într-adevăr «îndurători»? — Dar nedumeririle nu se sfîrşesc aci. Un rînd mai departe, textul stabilit de Gomperz şi reprodus în *Tomitana* sună: στε[φάνωσις τῶν γραπτῶν εἰκόνων]; iar traducerea în româneşte cu care sîntem îmbiaţi: «încoronare a statuilor». O fi vina mea, dar iar nu înţeleg: să însemne cu adevărat γραπτῆ εἰκὼν «statuie»? Atunci la ce-ar mai fi bune dicţionarele? Iar dacă e vorba de *picturi*, cum totul ne îndeamnă să credem⁹, ce fel se va fi făcut încununarea? Se vede că Ziehen nu era chiar de tot ignorant, cînd lăsa să cadă coniecturile repuse în cinste de colegul nostru. Să zicem însă că proasta stare de conservare a textului ar putea explica, dacă nu scuza, erori de felul celor semnalate. Cum rămîne însă cu coloana din dreapta a inscripţiei, relativ bine păstrată, şi unde cuvintele perfect clare: ὁ πριάμενος τὴν ἱερῶ[σύνην τῶν] μυστῶν θεῶν τῶν ἐν [Σαμοθράκῃ] sînt din nou redatte prin «cumpărătorul preoţiei Zeilor îndurători din Samothrake»? Aci se vede limpede că traducătorul n-a înţeles un lucru esenţial: că documentul

⁷ AEM, VI, 1882, p. 8, nr. 14 = LGS, 84.

⁸ Cum e ştiut, în organizarea lăuntrică şi în nomenclatura diferitelor lor organe, asociaţiile de credincioşi imită pilda instituţiilor statale. În documente, adunările lor periodice poartă numele adunărilor populare, cu variaţiile ştiute de la un oraş la altul: ἀγορά, ἐκκλησία, σύλλογος, σύνδοξος, συναγωγή etc. Asupra problemei, în general, Fr. Poland, *Geschichte des griechischen Vereinswesens*, Leipzig, 1909, p. 330 urm.

⁹ Cf. G. Klaffenbach, *Griechische Epigraphik*² (Göttingen, 1966), p. 79.

emană de la o asociație de credincioși ai Zeilor din Samothrake¹⁰ și că acestora li se spune în text *μυσται θεῶν τῶν ἐν Σαμοθράκη*; în al doilea rând, că preoția scoasă la mezat e a asociației și că în originalul grec *ἱερῶσύνη* se leagă de *μυστῶν*. Cuvintele reproduse înainte ar fi trebuit deci traduse: «cumpărătorul preoției credincioșilor (altfel spus: asociației de credincioși a) Zeilor din Samothrake»; ceea ce, dacă nu ne scoate din ambianța religiilor misterice, cite vor fi înflorit la Tomis în epoca elenistică, ne apropie cel puțin de gramatica limbii grecești, de care n-ar fi trebuit să ne răzlețim nici o clipă.

14. CYBELE SAU ANAITIS?

O inscripție latină din teritoriul tomitan, publicată altădată de I. Micu în *Călăuza vizitatorului în Muzeul regional al Dobrogei* (Constanța, 1937, p. 15, nr. 72), a fost de curind reeditată de Radu Vulpe în *Akte des IV. Kongresses für griechische und lateinische Epigraphik* (Wien, 1964), p. 411 și urm. În studiul său, pe lângă unele citiri noi în puncte unde citirea textului era și continuă să fie anevoioasă, autorul prezintă un comentariu istoric-religios al documentului, zăbovind îndeosebi asupra cuvântului *dumus* din rîndurile 5—7, în care recunoaște un termen tehnic din vocabularul religiilor de mîntuire și ale cărui legături cu cultul Cybelei încearcă să le pună în lumină cu ajutorul unei întinse informații.

Cum relevă cu dreptate Vulpe, substantivul apare aci pentru întâia dată într-o inscripție latină, chiar dacă un compus al său — *dumopireti* — se întâlnește într-o dedicație din Novae semnalată în 1927 de Kazarow¹¹. În schimb, fără să fie extrem de abundente, textele grecești unde se menționează un *δοῦμος* sînt mai numeroase și numărul lor a mai crescut de la data publicării articolului care-mi prilejuiește aceste însemnări. Oricare ar fi etimologia-i adevărată, înțelesul cuvîntului nu lasă loc îndoielii: e vorba de o grupare de credincioși, analogă atîtor alte asociații indicate prin nume speciale: *μίνδης*, *σπεῖρα*, *στειβάδιον* etc. Mai puțin limpede e în serviciul căror divinități erau puse confraternitățile cu numele *δοῦμος* — *dumus*, și aci mi se pare că e loc pentru unele deslușiri care lipsesc în comentariul lui Vulpe.

Pentru învățatul coleg, toate textele cunoscute — literare sau epigrafice — unde se vorbește de *δοῦμος* (inclusiv dedicația referitoare la *dumopireti*) s-ar lega neîndoios și exclusiv de cultul Cybelei. «Tous se rapportent d'une façon indubitable au culte de Cybèle» — scrie el la p. 416 a studiului citat; iar la p. 417: «le terme resta toujours fixé en relation avec le culte de la Mère des Dieux». În realitate, dacă în unele cazuri apropierea de Maica Zeilor se impune (astfel într-o epigramă a lui Philodem din Gadara unde e vorba de *μήτηρ θεῶν*¹²), în altele, și sînt cele mai multe, caracterul sincretistic al documentelor (aproape toate dedicații) lasă să planeze o îndoială asupra faptului dacă *δοῦμος* era o asociație de închinători ai Cybelei singure, ai Cybelei asociate cu alte divinități anatolice, ori de-a dreptul ai unei alte divinități decît Zeița din Ida. O rapidă revenire asupra documentelor invocate de Vulpe îndreptățește observația că inscripția din Gölde e pusă în cinstea

¹⁰ Că-i așa, o dovedește și pompos intitulatul *Index rerum*, în care, la p. 298, sub *preot*, citim nu fără stupeoare: «preot al zeilor mysti (*sic*!) din Samothrake»; cu trimitere la pasajele din carte pe care le-am discutat.

¹¹ AA, 1927, col. 342—344.

¹² *Anth. Pal.*, VII, 222.

a trei divinități masculine: Zeus Masphalatenos, Men Tiamou și Men Tyrannos¹³; inscripția de pe muntele Toma, ar putea fi în cinstea Cybelei, dar și a zeiței Artemis-Anaitis¹⁴; într-o altă inscripție, din Kuyucak, lângă Dorylaion, δοῦμος apare în legătură cu zeul anatic numit de greci Ὀσιος Δίκαιος¹⁵, iar în dedicația bilingvă, greco-frigiană, studiată altădată de Solmsen și Kretschmer, lipsește numele oricărei divinități, în ciuda faptului că din r. 10–12 ale textului păstrat rezultă limpede că e vorba de o pluralitate de zei¹⁶. Ajungem astfel la cele două inscripții din Bulgaria: una, din Novae, închinată de un L. Oppius Maximus, preot al Maicii Zeilor, *dendroforis et dumopiretis*¹⁷; cealaltă, din Sêrdica, pusă în cinstea Cybelei, dar și a lui Attis: *Matrī Deum [Magnae] Id[aeae] et Atti Meno[tyranno]*¹⁸. Ultima nu se deosebește de cele pomenite înaintea și nu e cazul să ne oprim mai mult asupra ei. Mai interesantă e prima, pe care Vulpă o socrate cu totul probantă pentru legăturile asociațiilor de tipul *dumus* cu religia Cybelei, de vreme ce L. Oppius se înfățișează singur ca *sacerdos M(atris) D(eum)*, iar dedicația e închinată unor « dendrofori » dintotdeauna asociați cu cultul zeiței. Atît doar că, și în acest caz, alături de adoratorii Cybelei și ai lui Attis, se menționează în inscripție o a doua categorie de credincioși — *dumopireti* — a căror natură a fost lămurită încă din 1929 de Deubner¹⁹, într-un studiu pe care Vulpă îl citează pentru a-i prefera pînă la urmă o interpretare mai puțin plauzibilă a lui Zingerle²⁰. În realitate, ipoteza lui Deubner că am avea a face cu un cuvînt compus din δοῦμος și πόραιθος (« adorator al focului »), ca și raportarea lui la știrile lui Strabon despre cultul focului practicat de magi în Cappadocia²¹, sînt nu numai corecte dar și fecunde. Demonstrația a fost reluată în 1946 de Stig Wikander într-o carte extrem de importantă: *Feuerpriester in Kleinasien und Iran*²², în care, la capătul unei argumentări prea lungi pentru a putea fi aci rezumată, învățatul suedez conchide: « Wenn Strabon von πόραιοι spricht, so können zu dieser Zeit nur die Anahita-Feuer-Priester gemeint sein: das Wort muss . . . ein Terminus der einheimischen Kultsprache sein, der deutlich den bodständigen Charakter dieses Kultus zeigt »²³. Iar în alt loc: « Es ist nicht nötig, mit Deubner für diese Art von Feueranbetern (scil. *dumopireti*) an die Vereinigung zwischen Mithras- und Kybelekultus zu denken. Im Gegenteil: die Voraussetzungen liegen eben in der Annäherung zwischen den zwei Muttergöttinnen, der phrygischen und der iranischen, die beide im lydischphrygischen Gebiet verehrt wurden. Hier wie in Pontos hiessen die Anaitis-Priester πόραιοι »²⁴.

¹³ CIG, 3439.

¹⁴ A. Fontrier, Mousseion, 1886, p. 76, nr. 564 = K. Buresch, *Aus Lydien*, p. 58, nr. 34.

¹⁵ MAMA, V, 183.

¹⁶ AM, XXIII, 1898, p. 362 (= J. Friedrich, *Kleinasiatische Sprachdenkmäler*, p. 135, nr. 48).

¹⁷ *Supra*, n. 11.

¹⁸ Klio, IX, 1907, p. 253–259; cf. O. Walter, AM, XXXV, 1910, p. 139–148.

¹⁹ JDAI, XLIV, 1929, p. 133 urm.

²⁰ *Serla Hoffilleriana*, Zagreb, 1940, p. 233–235. Opinia lui Zingerle era că *dumopireti* trebuie pus în legătură cu cuvîntul macedonean περιήτες, păstrat de Hesychius, care-i dă și înțelesul: φύλακες. *Dumopireti* ar însemna deci, cu oarecare aproximație, οἰκοφύλακες, ναοφύλακες sau ceva asemănător.

²¹ *Geogr.*, XV, 15 (p. 736).

²² Acta Societatis Humaniorum Litter. Lundensis, XL. Lund, Glycerup.

²³ *Op. cit.*, p. 218.

²⁴ *Ibid.*, p. 219.

Un pas mai departe ar reprezenta dovada că termenul δοῦμος nu-i nici el lipsit de legături cu cultul iranien și că, măcar ocazional, se întâlnește aplicat asociațiilor de închinători ai Anahitei, în inscripțiile Asiei Mici de cele mai multe ori numită Artemis-Anaitis²⁵. Această dovadă poate fi și ea acum făcută, de când Peter Herrmann a publicat rezultatele unei deosebit de rodnice explorări epigrafice a Lydiei de nord-est²⁶, în cursul căreia, pe lângă alte texte de o însemnătate neobișnuită, a copiat și o dedicație făcută să arunce lumină asupra problemei ce ne interesează. E vorba de un document bine conservat din anul 223/24 e.n., săpat din inițiativa unui ἱερός δοῦμος care cinstește în felul acesta pe un oarecare Aurelius Glykon, preot al zeiței iraniene, pentru meritele lui față de asociația pe care de bună seamă a slujit-o²⁷. Că această grupare era formată din închinători ai Anahitei e ceea ce rezultă, cred, cu prisosință din textul pe care-l reproduc și care se dispensează de alte comentarii:

- Ἔτους τῇ μη(νὸς) Πανήμου ιγ.
 2 Ὁ ἱερός δοῦμος ἐτελεῖσαν (sic) Αὐρ.
 Γλύκωνα Διονυσίου τὸν ἐκ προ-
 4 γόνων ἱερέων πρῶτον Ἀρτέμι-
 6 δος Ἀναίτις τῆς συγγενικῆς
 6 θεοῦ σὺν καὶ Διονυσίῳ τῷ υἱῷ αὐτοῦ
 καὶ Χαμάσωνι τῷ ἐκγόνῳ αὐτοῦ διὰ
 8 τὴν ἐς τοὺς θεοὺς θρησκείαν καὶ
 8 τὰς ἐς τὸν δοῦμον πολλὰς εὐερ-
 10 γασίας καὶ τετελεκότα καὶ τελούντα.

15. INSTALAȚII PORTUARE ÎN HISTRIA ROMÂNĂ

Despre portul Histriei s-a vorbit în ultimii ani în mai multe rânduri, fie pentru a deplînge taina în care continuă să rămînă învăluită așezarea-i exactă, fie pentru a semnală existența — sub nivelul apelor lagunei — a unui dig de piatră a cărui lungime și orientare au putut fi în oarecare măsură cercetate. E evident că explorări mai sistematice și mai stăruitoare se impun în această privință, dar nu de ele îmi propun să vorbesc astăzi, ci despre împrejurarea că în materialul epigrafic cunoscut pînă acum un document face aluzie la lucrări portuare executate în orașul dobrogean către jumătatea secolului al II-lea. E vorba de două inscripții onorifice cu același cuprins, descoperite de Pârvan în zidul de incintă (unde continuă a fi încastrate) și publicate în *Histria IV*, sub numerele 27 și 28. Din textul ușor de citit rezultă că sărbătoritul — un necunoscut al cărui nume a fost șters pe pietre ca urmare a unei *damnatio memoriae* — se mîndrea cu meritul « de a fi veghiat la amenajarea portului », pe lângă alte servicii « în care-și vădise rîvna față de patrie », și pe lângă « îndeplinirea cu credință a misiunii de controlor împărătesc al finanțelor cetății ». În original, textul editat de Pârvan sună: Ἡ βουλή καὶ ὁ δῆμος τὸν ἀρχιερέα

²⁵ Cf. Fr. Cumont, în RA, V, 1905, p. 24–31, și, mai ales, L. Robert, *Hellenica*, VI, 1948, p. 27–28 și 61; XI–XII, 1960, p. 257; *Anatolia*, III, 1958, p. 136, n. 130.

²⁶ *Ergebnisse einer Reise in Nordostlydien* (Denkschriften Österr. Akad. Wiss., LXXX), Wien, 1962. Cf. J. și L. Robert, RÊG, LXXVI, 1963, p. 165 urm., mai ales 167.

²⁷ *Op. cit.*, p. 37, nr. 25.

καὶ ποντάρχην //////////////////////////////////// ἔ[ν] πολλοῖς διαδεξάμενον τῇ[ν] περὶ τὴν πατρίδα εὐνο[ιαν], προνοησάμενον δὲ [καὶ] τῆς κατασκευῆς τ[ο]ῦ λ[ι]μένος καὶ λογιστε[ύ]-σ[αν]τα μετὰ πάσης πίστεως... ²⁸.

Las la o parte orice speculație în jurul identității necunoscutului, despre care altădată am emis ipoteza că ar putea fi M. Ulpus Artemidorus, cunoscut din documente ca unul din histrienii cei mai cu vază ai vremii sale ²⁹. Rețin doar aluzia la serviciile aduse cetății ca supraveghetor « al lucrărilor de amenajare a portului », mod de exprimare care nu ne dă dreptul să spunem în ce anume vor fi constat îmbunătățirile: ar putea fi vorba de o reparație a cheiurilor sau a digului, ar putea fi vorba și de alte instalații, pe care ni le putem numai închipui. În această ordine de idei, nu mi se pare fără rost să relev împrejurarea că, la fel cu cele mai multe porturi antice, începînd din epoca elenistică, Histria avea sub romani un far a cărui urmă s-ar fi șters cu totul, dacă amintirea lui nu s-ar fi păstrat de două documente numismatice. E vorba, în primul rînd, de un bronz din zilele lui Elagabal, descris de Pick în lucrarea-i clasică despre monedele histriene: piesa înfățișează pe revers, în primul plan, o divinitate fluvială care e desigur Istrul, iar în planul al doilea, un turn paralelipipedic înalt, interpretat cu drept cuvînt ca un far: « im Hintergrunde ein Leuchtturm » ³⁰.

Zece ani mai tîrziu, și mai precis în 1907, cu prilejul unei călătorii de studii în Dobrogea care avea să-l poarte și la Histria, Raimund Netzhammer, care ne-a lăsat interesante însemnări despre aspectul cetății înainte de începerea cercetărilor lui Pârvan, amintindu-și de moneda cu reprezentarea farului, deplîngea dispariția oricărei urme a acestuia în termenii pe care-i reproduc: « Wie gerne möchte man ... wenigstens noch die Trümmer jenes Leuchtturmes entdecken, welcher auf die Istrosmünze aus der Zeit ... Heliogabals dargestellt ist. Wo dieser Leuchtturm gestanden haben mag? » ³¹. Mai departe în cuprinsul cărții, același autor ne dă amănuntul că, umblînd să examineze la București un exemplar din moneda cu pricina, ar fi aflat în colecția Knechtel o monedă inedită cu același revers, datînd din zilele lui Severus Alexander: « Knechtel ... hat nun zwar die Heliogabalusmünze nicht, dafür besitzt er aber eine bis heute noch nicht veröffentlichte Istrosmünze, deren Avers das Bild des Kaisers Severus Alexander und deren Revers den liegenden Flussgott und den Leuchtturm zeigt ».

Dacă, pînă la urmă, Knechtel își va fi publicat sau nu moneda, n-aș putea spune. Nu știu nici pe ce mîini va fi încăput colecția lui. Sigur e doar că un sfert de veac mai tîrziu o monedă similară avea să-și facă apariția în colecția doctorului Severeanu, care a și publicat-o, cu o descriere sumară și un comentariu nu tocmai convingător. Cît se poate judeca, piesa e exact de tipul celei din colecția Knechtel. Dar ceea ce pentru Netzhammer apărea în chip firesc ca un far, în descrierea lui Severeanu figurează ca un turn de apărare. Cu propriile lui cuvinte: « incontestabil vechiul turn al cetății ce era în ființă pe timpul imperiului lui Alexander Severus, turn care cu multă probabilitate a fost ridicat sub imperiul lui Elagabal, deoarece imaginea lui apare pentru prima oară pe seria monedelor acestui împărat » ³².

²⁸ *Histria IV*, p. 626.

²⁹ Cf. *Contribuții la istoria veche a României* ², p. 385 urm. și 414 urm.

³⁰ B. Pick, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, I, 1 (Berlin, 1898), p. 176, nr. 511.

³¹ *Aus Rumänien* ² (București, f.d.), p. 235. Capitoul « Auf dem Razelm », din care e scos citatul, a fost scris, după arătările autorului, în 1907.

³² *Buletinul Societății Numismatice Române*, XXV – XXVI, 1930/31, p. 16 – 17.

O discuție în această privință ar fi aci nelalocul ei. Mai util mi se pare să relev observația lui Severeanu după care farul-turn ar fi fost înălțat sub Elagabal, pe ale cărui monede își face apariția pentru întâia oară. Ipoteza nu-i absurdă, cu condiția să ne gândim *nu* la o zidire din temelii, ci la refacerea unei clădiri obosite de vreme. Indiferent ce port, dar mai cu seamă unul ca Histria, al cărui acces era îngreuiat de existența unui cordon litoral și de umplerea treptată a lagunei, altădată golf al mării deschise, nu se putea dispensa de serviciile unui far, desigur mai vechi decît secolul al III-lea, urcîndu-se poate în timp pînă la epoca elenistică³³. Așa fiind, ne putem pune întrebarea dacă necunoscutul onorat în inscripțiile de care a fost vorba nu va fi avut și un rol în construcția farului, printre celelalte lucrări portuare a căror grijă a dus-o. Lucrul nu-i exclus, dar nu trebuie să pierdem din vedere că bazele onorifice (pe nedrept socotite de Pârvan ca socluri de statui) sînt cu cel puțin o jumătate de veac mai vechi decît monedele aduse în discuție. După scris, primul editor le data « cam de prin anii 160—180 p. Chr. »³⁴; în ce mă privește, sînt înclinat să-i dau dreptate.

16. ALTĂ AȘEZARE UITATĂ DIN DOBROGEA ANTICĂ

S-au împlinit de curînd patruzeci de ani de la publicarea de T. Sauciu-Săveanu a unei interesante inscripții din fosta colecție a doctorului Slobozianu³⁵. E vorba de o așchie de marmură ruptă pe toate laturile, păstrînd urmele a zece rînduri de text anevoie de înțeles și de întregit din pricina lungimii lacunelor. Cum s-a relevat de primul editor, e neîndoios că frîntura face parte din decretul unei adunări populare; tot atît de sigur, de altă parte, și faptul că — judecînd după limbă — aceasta n-a putut fi adunarea calatiană. În lectura lui Săveanu (cu unele propuneri noi la rîndurile 3, 6, 9 și 10), fragmentul se prezintă precum urmează:

— — — — ΦΟΝΤΩ — — — —

— — — ψη]φισμάτων — — —

— — — ολου]μένου τοῦ [δημου — — —

— — — τοῦντος υ — — —

5 — — — πάντ]ων τῶμ πολιτῶ[ν — — —

— — — τ]οῖς σώμασι πολιτ[ικοῖς — — —

— — — τὸν δ]ῆμον ἀποδοῦναι — — —

— — — οὗς ἐπέλυσεν τοῦ — — —

— — — δο]ύς χρήματα καὶ . . . — — —

10 — — — ? χρημά]των ἀπέδωκεν αὐ[τῶι?

Despre rostul și cuprinsul decretului nu se pot face decît presupuneri. În succintul său comentariu, primul editor notează că: « les mots σώμασι, χρήματα et surtout ἐπέλυσεν semblent faire allusion aux complications guerrières ou aux conséquences des complications guerrières d'une époque qui ne peut pas être pré-

³³ Problema formării unui cordon litoral la gurile Dunării și a transformării golfului histrian în lagună, cu urmări extrem de importante pentru viața economică a cetății în epocile elenistică și romană, e examinată pe larg, în lumina datelor oferite de izvoarele antice, în ale noastre *Contribuții la istoria veche a României*², p. 35 urm., și 196 urm.

³⁴ *Histria IV*, p. 630.

³⁵ Dacia, II, 1925, p. 122, nr. 3.

cisée »³⁶. Observația e fără îndoială întemeiată, dar în aceeași ordine de idei se pot face acum și alte precizări.

În privința datei, mai întâi, despre care nu fără șovăială Săveanu scrie: « la forme des lettres nous conduit jusqu'au commencement du II-e siècle av. notre ère ». E și convingerea mea că inscripția e din secolul al II-lea, cu multă probabilitate din prima jumătate a veacului. Această perioadă din istoria Dobrogei ni-i acum mai bine cunoscută, după publicarea decretului histrian pentru Agathocles al lui Antiphilos, iar împrejurările tulburi pe care acest document le înfățișează se potrivesc din multe puncte de vedere cu evenimentele la care fragmentul pare a face aluzie³⁷. Verbe ca ἀποδίδωμι, ἀπολύω, substantive ca σώματα, χρήματα ne îndreaptă gândul spre locuitori luați prizonieri de vrăjmași sau de piraiți, răscumpărați cu sacrificiul unor particulari sau al obștii. Exemple de asemenea situații nu lipsesc în inscripțiile histriene, chiar dacă semnificația lor n-a fost întotdeauna înțeleasă³⁸.

Oricare ar fi însă adevărul în această privință, mă grăbesc să arăt că nu cuprinsul inscripției mă îndeamnă să-i închin aceste sumare considerații, ci *proveniența* ei, despre care am lăsat să se înțeleagă că nu poate fi în nici un caz Callatis. După informațiile date editorului de regretatul Slobozianu, fragmentul ar veni dintr-un loc al Dobrogei situat între Tomis și Histria, mai precis din satul Gargalic, pe numele-i de azi Corbu. Întrebarea pe care sîntem îndreptățiți să ne-o punem, în aceste condiții, e dacă ne găsim înaintea unui decret histrian, sau a unui tomitan? De altă parte, ipoteza unui al treilea loc de proveniență nu-i nici ea exclusă, dacă ținem seamă de faptul că în Dobrogea au mai existat colonii grecești al căror nume ni s-a transmis, dar a căror așezare n-a putut fi stabilită, și dacă nu uităm nici împrejurarea că, în legătură cu satul Gargalic, dispunem de informația prețioasă după care, la jumătatea veacului trecut, se puteau vedea aci ruinele unor impunătoare monumente, urme — poate — ale unei așezări importante. Știrea se citește în memoriul întocmit de Ernest Desjardins la capătul unei lungi călătorii de studii în părțile Dunării-de-jos, publicat sub forma unei *Lettre à M. Henzen sur quelques inscriptions inédites de Valachie et de Bulgarie, provinces de Dacie, de Mésie et de Scythie* (în care, fie spus în treacăt, se stabilește pentru întâia oară așezarea exactă a Histriei: « au sud du petit village bulgare de Karanasou, tout près de la rive occidentale du lac Raselm, au milieu de ruines qui sont, pour moi, celles d'Histropolis, une des cités grecques de la Pentapole »³⁹).

Ca să revenim însă la Gargalic, iată ce ne spune în lucrarea sa epigrafistul francez, care a bătut cu piciorul locurile despre care vorbește și ale cărui indicații s-au dovedit exacte în toate cazurile cînd au putut fi controlate: « Près du petit golfe où s'élèvent les deux bourgades de Grand-Gargalik et de Petit-Gargalik <acum

³⁶ *Mem. citat.*, p. 123.

³⁷ D. M. Pippidi, în *Studii Clasice*, V, 1963, p. 137—161; cf. *Gefi și greci la Dunărea-de-jos*, p. 225 urm.

³⁸ Părvan, *Histria IV*, p. 540, nr. 2 (urmat de I. Stoian, *SCIV*, IV, 1953, p. 633—685); dar cf. Ad. Wilhelm, *Anzeiger Akademie Wien*, 1922, nr. XV—XVIII, p. 34 urm. (= SEG, I, 328), cu observațiile lui D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², p. 66, n. 113. Situații asemănătoare, la date diferite, și în fragmentul de decret publicat de Părvan în *Histria VII*, p. 6, nr. 4 (cu întregirile lui Ad. Wilhelm, tot acolo p. 8), și în decretul pentru Aristagoras al lui Apaturios (AEM, VI, 1882, p. 36, nr. 78 = *Syll.*², 708), ale cărui rînduri 12—15 preamăresc activitatea desfășurată de acesta în sprijinul concetățenilor săi luați în robia getică.

³⁹ *Annali dell'Ist. di Corrisp. archeologica*, XL, 1868, p. 93.

Corbu-de-sus și Corbu-de-jos>, tout près de la mer Noire, sont *des ruines considérables*. J'ai trouvé, dans le cimetière turc établi au N. de Grand-Gargalik, *au milieu de ruines de temples et de monuments de toute sorte*, cette inscription, gravée sur un bloc de marbre servant de tombe musulmane. Elle est facile à comprendre et peut se passer de commentaire:

Θαλόνης Ἀρτεμιδώρου>

2 θυγάτηρ, Ἀρσιφρωνος γυνή,

ΕΛΥΤΗΝ (cu multă probabilitate: εὐχ>ην) Δημήτρι

4 ἐπ' ἱέρεω> Γέρωνος τοῦ

Ἀντιόνακτος ⁴⁰.

Evident, această mică inscripție (de-atunci dispărută fără urmă) a putut fi adusă la Gargalic dintr-un alt loc: de la Histria, bunăoară, cum nu șovăia să susțină la sfârșitul secolului trecut Behrendt Pick, în al cărui Corpus monetar e folosită pentru a dovedi eponimia preotului lui Apollo în colonia noastră milesiană ⁴¹. Presupunerea nu-i absurdă, ar fi chiar singura firească, dacă n-ar exista informațiile lui Desjardins despre importanța ruinelor de la Gargalic și inscripția din colecția Slobozianu. Primele ne obligă să ne întrebăm dacă așezarea semnalată nu va fi fiind una din coloniile ale căror nume ne-au fost transmise de tradiția literară ca πόλεις de sine stătătoare? A doua, să ne amintim de dedicația copiată de Desjardins în 1868 și care, măcar în teorie, ar putea proveni din localitatea a cărei identitate rămâne de stabilit ⁴².

Firește, răspunsul definitiv nu-l pot da decât cercetări la fața locului, fie și sub forma unor sondaje preliminare. Până atunci, și ținînd seamă de împrejurarea că nici un alt călător sau izvor nu semnalează o așezare mică sau mare în punctul indicat de epigrafistul francez ⁴³, înclin să cred că «ruinele» pe care acesta le menționează trebuie înțelese ca fragmente arhitectonice de marmură (printre ele și stele cu inscripții) aduse de locuitorii turci ai Gargalicului din alte locuri pentru a-și împodobi cu ele mormintele din cimitirul sătesc. Cum se știe, e ceea ce s-a întîmplat cu numeroase fragmente sculpturale ale trofeului de la Adamklissi, culese de Tocilescu din cimitirele turcești de pe întreg cuprinsul Dobrogei de sud ⁴⁴. Dacă așa stau lucrurile, înseamnă că Pick avea dreptate să vadă în dedicația copiei lui Artemidoros un document histrian; înseamnă însă și că fragmentul de decret din colecția Slobozianu are cu multă probabilitate aceeași origine și că, pînă la dovada contrară, se cuvine inclus în Corpus-ul inscripțiilor grecești și latine aflate în cetatea de pe țărmul lacului Sinoe.

⁴⁰ Annali dell'Ist. di corrisp. archeologica, XI, nr. 103, p. 93–94.

⁴¹ Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, I, 1, p. 139, n. 1.

⁴² Alte inscripții actualmente cunoscute, descoperite de-a lungul timpului la Gargalic, sint: CIL, III, 7614 și Materiale..., II, 1956, p. 594, nr. 72 (ambele latine și ambele din secolul al III-lea); nici una nu păstrează un eventual nume antic al așezării.

⁴³ Pentru J. Weiss (*Die Dobrudzschu im Altertum*, Sarajevo, 1911, p. 58), ca și pentru Pärvan ori Vulpe (*Ulmelum I*, p. 576 și harta anexată; *Hist. anc. de la Dobroudja*, Buc., 1938, p. 169, 286), Corbu nu-i decât un sat roman prosper, pe drumul care lega cetățile grecești de pe coastă, de la Byzant spre gurile Dunării și mai departe.

⁴⁴ *Monumentul de la Adamklissi*, Viena, 1895, p. 21 urm. Opera de colectare a pieselor «dispersate» a fost continuată cu vigoare de Florea Bobu Florescu, *Monumentul de la Adamklissi-Tropaeum Traiani*, ed. a II-a, București, 1961, p. 50 urm.

Fig. 1. Bronz histrian din zilele lui Severus Alexander (Muz. oraşului Bucureşti, col. Severeanu, nr. 6.998)

Fig. 2. Fragment al unei inscripţii de provenienţă necunoscută (MNA, L 1511)

17. PIETRE CĂLĂTOARE

Într-o notă publicată nu de mult în Dacia, cu titlul *Pierres errantes*, am avut prilejul să semnalez împrejurarea că un altăraș închinat lui Pankrates, păstrat în muzeul din Varna și publicat în volumul I al culegerii *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*⁴⁵, provenea în realitate din Histria, unde a fost găsit în 1915 de Pârvan, care l-a și editat și comentat, chiar dacă nu în chipul cel mai fericit⁴⁶. Asemenea deplasări ale unor monumente dintr-un loc într-altul, și chiar dintr-o țară în alta, sînt frecvente în istoria studiilor epigrafice și nu trebuie să surprindă⁴⁷. Surprinzătoare e numai tendința unor cercetători de a atribui documentelor o obîrșie greșită împotriva arătărilor limpezi ale textelor supuse discuției, sau de a nu ține seamă de unele particularități ale lor susceptibile să contribuie la stabilirea provenienței.

Două exemple recente ne îndeamnă să reflectăm asupra acestui defect de metodă. În volumul *Tomitana* (de care a mai fost vorba în aceste pagini), Iorgu Stoian înscrie printre monumentele interesînd istoria sclavajului din capitala Dobrogei romane un relief din colecția Mavros a cărui inscripție dovedește fără putință de îndoială că e vorba de o piatră ajunsă în București pe calea comerțului de antichități⁴⁸. Cum seria de curînd Louis Robert, referindu-se la acest monument: « L'Éditeur l'a publié parmi les monuments de Tomis, sans aucun argument: « de proveniencă necunoscută, dar foarte probabil tomitan ». On y lit ces trois noms, les « patronymes » étant gravés sur la ligne 2: Τερτία Θαλλίωνος, Ἀντίγονος Βυζαντίων, Θαλλίων Βυζαντίων. Antigonos et Thaliôn ont pour « père » le peuple de Byzance; ils étaient des esclaves publics de cette cité. Comment ils auraient pu, en cette qualité, habiter non à Byzance, mais à Tomis, et s'y faire élever un monument funéraire, avec cette nomenclature, cela m'échappe. Comme, d'autre part, cette stèle de Bucarest est « d'origine ancienne » et qu'il n'y a aucune raison de vouloir en chercher l'origine à Tomis, il me paraît évident qu'elle a été portée en Roumanie depuis Constantinople »⁴⁹.

În aceeași lucrare, la p. 99, autorul citează și editează un fragment inedit din lapidariul Muzeului Național de Antichități, socotit de proveniență 'nesigură', dar, în ciuda acestei împrejurări, care ar fi trebuit să-l îndemne la prudență, înscris fără ezitare printre documentele privitoare la organele deliberative ale cetății Tomis. « Cu toate acestea, — ni se spune, — și pentru motivele arătate în altă parte (în realitate, la locul din carte unde sîntem trimiși nu ni se dă nici un argument valabil în legătură cu fragmentul în discuție), proveniența tomitană ni se pare foarte probabilă, dacă nu chiar sigură. De aceea îl inserăm aici, cu atît mai mult cu cît el aduce unele informații pe care nu le întîlnim în alte documente ».

⁴⁵ IGB, I, 300 (loco incerto, nunc in museo Odessitano); cf. Dacia, N. S., V, 1961, p. 533—535.

⁴⁶ *Histria IV*, p. 549, nr. 9. În loc de Παγκρατ[εῖ] καὶ Νίκη[ι] (Mihailov, Pippidi), Pârvan citea: [Ἀφροδίτη] παγκρατ[ιστη] καὶ νίκη[φόρω].

⁴⁷ Cf., între alte cazuri edificatoare, exemplele spicuite în publicația lui H. W. Pleket, *The Greek Inscriptions in the Rijksmuseum van Oudheden at Leyden*, de Louis Robert: *Inscriptions d'Asie Mineure au Musée de Leyde*, în *Hellenica*, XI—XII, 1960, p. 214 urm. De asemeni, în Buletinul epigrafic publicat cu regularitate, an de an, de Jeanne și Louis Robert în R.E.G., rubrica intitulată: *Musées, pierres errantes et provenances*.

⁴⁸ *Tomitana*, p. 203 și pl. LV.

⁴⁹ Nezhir Firatli, *Les stèles funéraires de Byzance gréco-romaine. Avec l'édition et l'index commenté des épitaphes* par Louis Robert, Paris, 1964, p. 159.

Ultima precizare seamănă parcă a mărturisire. Includerea inscripției printre documentele tomitane nu se face pe temeiul unor indicii relevate în text, cum ne-am fi așteptat, ci pentru că o anume particularitate a ei oferă editorului posibilitatea să-și completeze documentarea despre instituțiile Tomisului, insuficient cunoscute. Mai clar vorbind, se atribuie inscripției o origine tomitană nu pentru că acolo președintele Adunării populare ar fi purtat în chip obișnuit titlul de ἐπιμηνιεύων, ci pentru că, din lipsă de știri în această privință, editorul e bucuros să-și agonisească informația dintr-o inscripție de proveniență incertă. « Tot atât de importantă — citim în continuarea pasajului citat — este menționarea, pentru prima dată, a funcțiunii de ἐπιμηνιεύων, destul de frecventă în cetățile ioniene, dar neîntilnită, pînă acum, la Tomis ».

« Importantă », nu zic: dar și dovedită? E evident că raționamentul încriminat păcătuiește în două privințe: lasă să se înțeleagă că instituția despre care se discută s-ar fi întîlni în foarte multe cetăți ioniene, dar citează un singur exemplu; omite să tragă concluzia firească a împrejurării că, pînă în clipa de față, singura colonie de pe teritoriul țării noastre unde exemple de ἐπιμηνιεύοντες τῆς ἐκκλησίας sînt atestate, și chiar abundant atestate, e Histria⁵⁰. Așa stînd lucrurile, un cercetător neprevenit ar găsi firese să atribuie fragmentul cetății de pe țărmul lacului Sinoc, așteptînd momentul cînd descoperiri neîndoioase, în Constanța ori împrejurimi, vor veni să facă dovada că președintele Adunării populare tomitane purta și el titlul de ἐπιμηνιεύων⁵¹.

În sprijinul acestei concluzii prudente pledează și considerația, care n-ar fi trebuit nici ea pierdută din vedere, că în trei decrete *sigur* tomitane al căror preambul s-a păstrat se vorbește de eponimul cetății, — un preot, — se vorbește de colegiul de magistrați numiți ἄρχοντες, dar niciodată de ἐπιμηνιεύων⁵². Amănuntul nu-i indiferent, cum nu-i indiferentă cutare particularitate de formular⁵³, cum nu-i indiferentă nici împrejurarea că fragmentul în discuție (fără îndoială din secolul al III-lea, iar nu din secolul al II-lea, cum susține Stoian pentru nevoile cauzei) ar reprezenta, dacă proveniența-i tomitană ar putea fi dovedită, cea mai veche inscripție din acest oraș pînă astăzi cunoscută.

Observațiile de pînă aci au lămurit, cred, cum stau lucrurile cu fragmentul de decret histrian din Muzeul Național de Antichități, devenit tomitan printr-o adopțiune întruieftva silnică. Înainte de a mă ocupa și de alte inscripții din cetatea de pe țărmul lacului Sinoc ajunse pe meleaguri străine în condiții necunoscute, nu

⁵⁰ Cf. textele citate în *Contribuții la istoria veche a României*², p. 80 urm. Tot acolo, o discuție adîncită a semnificației termenului, în alte cetăți și la Histria, unde nu lipsește din preambulul nici unui decret din epoca elenistică.

⁵¹ Ἐπιμηνιεύων, și nu ἐπιμήνιος, cum scrie Stoian în pasajul reprodus în text: termenii au înțelesuri diferite și a-i întrebuița unul pentru altul e o nepermisă confuzie. Cf. Szanto, în RE, VI, 179 și, mai ales, Busolt-Swoboda, *Griechische Staatskunde*³, p. 451 cu n. 4, 477 cu n. 3, 478, 481, 500.

⁵² AEM, XI, 1887, p. 41, nr. 55 (cf. XII, 1888, p. 127—130); AEM, XIV, 1891, p. 22, nr. 50 (= *Syll.*³, 731 I—II).

⁵³ Acea, de pildă, că în cele trei texte citate în nota precedentă, după arătarea eponimului, se menționează propunerea arhonților: ἄρχοντες εἶπαν, *de fiecare dată fără articol*, ceea ce nu e cazul cu fragmentul pe care-l discutăm, unde ol (omis în ediția Stoian) se citește limpede pe piatră (cf. fig. 2). La fel e situația la Histria, unde, în toate decretale menționînd intervenția acestor magistrați, numele colegiului e precedat de articol: ol ἄρχοντες εἶπαν (Em. Popescu, SCIV, VII, 1956, p. 347; D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche*², p. 69 și 70, cu trimiterile din note).

mi se pare inutil să-l retipăresc într-o formă mai completă decât a primului editor. Un câştig prea substanţial nu se realizează pe această cale, dar în noua-i transcriere textul se apropie mai mult de semnele actualmente păstrate pe piatră (fig. 2).

- [᾽Ε]δοξε τῶ[ι δ]ήμῳ· ἐπιμηνιεύοντος ᾽Α-
 2 [...] OKAI [...] τοῦ ΛΕ..... οἱ ἄρχοντες[ς]
 [εἰ]παν· ἐπειδὴ ————— ᾽Αγαθ[ο]κλέους[ς]
 4 ... Α. ΜΕ ————— ΥΑ.. τοῦ πα-
 [τρ]ός? ————— Π⁶⁴.

NOTES DE LECTURE *

RÉSUMÉ

11. Dans le décret des Samothraciens en l'honneur d'Epinikos, gouverneur de Maronée, publié par Scranton et Bakalakis dans l'AJPh LX, 1939, p. 452, on propose de lire — toutes réserves faites quant à la longueur de la lacune — au lieu du mot σι[τηρ]έσι[ον] des premiers éditeurs σί[του παράθ]εσι[ν], qui semble mieux convenir et au sens de la phrase, et à la nature des services rendus à l'île par le bénéficiaire du décret, dont il est dit: ἐδάνεισεν χρήματα ἄτοκα εἰς... ἐν καιροῖς ἀναγκαίοις.

12. Une inscription grecque de Palestine, publiée naguère par Moses Schwabe et rééditée dernièrement par B. Lifshitz (Rev. Biblique, 1963, p. 255 suiv.; cf. J. et L. Robert, RÉG, LXXVII, 1964, p. 231), est signalée actuellement à Bucarest dans la collection de feu Marcu Beza, pendant longtemps consul général de Roumanie à Jérusalem.

13. En rééditant (dans son livre *Tomilana*, Bucarest, 1962, p. 76 suiv.) le fameux règlement concernant la prêtrise des Dieux de Samothrace (LGS 84), Iorgu Stoian propose de lire, à la l. 3 de la Ire colonne, ... ἐν τῷ ἱερῷ τῶν μυστῶν θεῶν, ce qui signifierait, à l'en croire: « dans le sanctuaire des dieux *miséricordieux* ». Il entend de la même manière la première phrase de la IIe colonne (ὁ πριάμενος τὴν ἱερω[σύνην τῶ]ν μυστῶν θεῶν τῶν ἐν [Σαμοθρά]κη), qu'il rend par: « l'acheteur de la prêtrise des dieux *miséricordieux* de Samothrace ». Nulle part, dans son commentaire, il n'est fait allusion au sens précis du mot μυστῶν, qu'il prend chaque fois pour un adjectif. On s'étonne à peine, dans ces conditions, de ce qu'à un autre endroit du texte (où, à l'encontre de Ziehen, il s'en tient aux leçons

⁶⁴ Cu excepția a trei litere distruse prin izbituri, rîndul 1 al textului se citește fără greutate. Din numele « președintelui » Adunării s-a păstrat inițiala A și, după o lacună de trei semne la începutul rîndului 2, literele OKAI (sau E) urmate de o nouă lacună de trei-patru semne: poate ᾽Αγαθοκλέους, dar tot atât de bine ᾽Αριστοκλέους sau altceva. Tot în rîndul 2, după τοῦ, ΛΕ (sau ΔΕ: prima, oricum, e o literă triunghiulară), apoi din nou lacună de cinci-șase semne; înainte de ἄρχοντες<, oî perfect citet. — În rîndul 3, toate literele notate sînt sigure. — În rîndul 4, puținele litere se recunosc cu anevoiță. — La fel în rîndul 5.

* Les deux premières séries de ces *Notes* ont paru dans Studii Clasice VII, 1965, p. 319–332, et VIII, 1966, p. 231–246.

discutables de Gomperz) Stoian traduise les mots στεφάνωσις τῶν γραπτῶν εἰκόνων par « le couronnement des statues ».

14. Rééditant un autel votif du musée de Constantza, datant vraisemblablement du IIe siècle et dédié par les dignitaires d'un *dumus* à une divinité dont le nom ne nous a pas été conservé, R. Vulpe (*Akte des IV. Intern. Kongresses f. Epigraphik*, Wien, 1964, p. 416) croit pouvoir soutenir qu'il aurait été érigé en l'honneur de Cybèle. Il estime en outre que tous les documents épigraphiques émanant d'un *dumus* se rapporteraient d'une façon indubitable et toujours au culte de cette déesse. Contre cette prise de position par trop catégorique, on s'est efforcé, dans cette note, de montrer que si dans un épigramme de Philodème δοῦμος concerne effectivement le culte de la Mère des Dieux, les inscriptions où est nommée cette confraternité religieuse sont tantôt des dédicaces à des divinités masculines qui n'ont rien à voir avec Cybèle (Zeus Masphalatenos, Men Tiamou, Men Tyrannos, Hosios Dikaïos), tantôt à Cybèle associée à Artémis-Anaitis, tantôt à Anaitis seule, comme il a été plus d'une fois montré dans des études de Stig Wikander et de Louis Robert, comme il vient encore d'être prouvé par un document d'Ayazviran publié en 1962 par Peter Herrmann (*Denkschr. Akad. Wien*, 80. Bd., p. 37, n° 25).

15. A propos d'une inscription honorifique d'Istros, qui mentionne brièvement une réfection du port au IIe siècle de notre ère (Pârvan, *Histria IV*, p. 626, n° 27—28), on rappelle le fait qu'un bronze d'Elagabale frappé dans cette ville présente au revers, à côté d'un dieu-fleuve qui est sans doute Istros, l'image nettement reconnaissable d'un phare, figuré sous la forme d'une haute tour parallélépipédique (Pick-Regling, I 1, p. 176, n° 511). Le phare reparait au revers d'un autre bronze d'Istros, du règne de Sévère Alexandre, ayant appartenu à la collection Severeanu: Pick n'en avait pas eu connaissance, mais Severeanu n'a pas manqué de publier la pièce dans *Buletinul Soc. Numismatice de Bucarest* (XXV—XXVI, 1930/31, p. 16—17), supposant qu'il s'agissait d'une tour « de la vieille enceinte » de la cité. Une pièce identique, autrefois dans la collection Knechtel, avait été signalée dès 1907 par R. Netzhammer, *Aus Rumänien*² (Bucarest, 1918), p. 235.

16. Un décret fragmentaire de l'ancienne collection Slobozianu publié par Th. Sauciuc-Săveanu dans *Dacia II*, 1925 (qu'on réédite avec quelques leçons nouvelles), offre à l'Auteur l'occasion de rappeler que le village de Gargalik (aujourd'hui Corbu, entre Istros et Tomis) avait été visité au siècle passé par Ernest Desjardins au cours d'un voyage d'études dans la région du Bas-Danube. Ce savant y signale « des ruines considérables »; il y a même copié une dédicace à Déméter publiée en 1868 dans les *Annali di Corrisp. archeologica de Rome* (XL, p. 93, n° 102). Au moins deux autres inscriptions latines fragmentaires ayant été découvertes depuis au même endroit, on peut se demander si tous ces textes proviennent de ce même endroit, ou s'ils y ont été transportés d'Istros, dont les ruines ont servi pendant des siècles de carrière aux habitants des villages environnants, et plus spécialement aux habitants turcs de ces villages, qui y ont puisé des marbres destinés à embellir leur cimetières.

17. Dans un livre récent (*Stèles funéraires de Byzance*, p. 159) L. Robert a signalé le fait qu'un relief du Musée des Antiquités de Bucarest revendiqué par I. Stoian

pour Tomi provient en réalité de Byzance, comme il ressort indubitablement de l'inscription qui y est gravée et dont l'auteur de *Tomitana* a eu le tort de méconnaître le sens. Par ailleurs, dans ce dernier ouvrage on trouve non sans surprise attribué à Tomi un décret fragmentaire (toujours du musée de Bucarest et toujours de provenance inconnue) qui accuse tous les traits propres aux décrets histriens d'époque hellénistique. Aucune inscription de Tomi n'ayant jusqu'ici fourni la preuve que dans cette ville le président de l'Assemblée populaire portait le titre d'ἐπιμενισίων, et d'autres particularités de rédaction du fragment concourrant également à le rapprocher des décrets pris à Istros aux IIIe et IIe siècles, on estime son attribution à cette ville préférable à celle préconisée par Stoian à l'encontre de toute vraisemblance.
